

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Studijní program: Obecná psychologie – doktorský program
v kombinované formě

Jméno studenta: PhDr. Michaela Ivanovičová

Název disertační práce: **Iracionální přesvědčení v souvislostech
s osobnostními proměnnými v penitenciárních
podmínkách: Komparační analýza
odsouzených za majetkovou a násilnou
trestnou činnost.**

*Irrational beliefs in connections with personality
variables in penitentiary background: Difference
analysis of prisoners convicted of property and
violent criminal offence.*

Jméno vedoucího práce: PhDr. Miluše Urbanová, CSc.

Rok podání práce: 2013

Předkládaná práce v teoretické části přináší teoretické vymezení iracionálních přesvědčení v pojetí teorie Alberta Ellise, jako i výzkumné výsledky v bádání o tomto kognitivním konstrukt a to jak v teoretické, metodologické (metodiky na zjišťování míry iracionálních přesvědčení) nebo v rovině souvislostí s osobností člověka, protože je tímto směrem nastavený i náš výzkumný záměr. V závěru teoretické části o iracionálních přesvědčeních přináší práce i přehled zkoumání těchto iracionálních kognicí specificky podle Alberta Ellise za posledních 20 let (2000-2010). V podmínkách České a Slovenské Republiky je problematika iracionálních přesvědčení výzkumně spojována se jmény jako je Ondrej Kondáš (Kondáš, Kordačová, 1998), Jana Kordačová (například 1994, 1995, 2011, 2003), Zuzana Macková (1988), Michaela Ivanovičová (Ivanovičová, Kordačová, 2007) nebo Peter Gröpel (Ivanovičová, Gröpel, 2009). Výsledky některých z těchto výzkumů lze pro inspiraci najít i v rigorózní práci M. Ivanovičové (2006).

Ellisovo pojetí iracionality je vyjadřováno v podobě nerealistických a absolutistických očekávání nebo požadavků a iracionální přesvědčení jsou založená na mylném předpokladu, že něco nebo někdo musí, má nebo by měl být v souladu s naší představou. Tato přesvědčení vyplývají z vystupňování přání do nevyhnutelnosti, z glorifikace nebo zatracování nějakého aspektu sebe, jiných lidí, světa kolem, z odklonu od reality a od logicko-deduktivní metody vědeckého myšlení, a z uchýlení se k absolutistickým, dogmatickým a nedokazatelným domněnkám a předpokladům, kterých se jednotlivci rigidně a nekriticky drží (Ellis, 1973; in Kordačová, 1994a, 1994b). Karel Balcar (1989; in Kordačová, 1994a) taky zjednodušeně uvádí, že jde o přesvědčení a myšlenky, které jsou pro lidi tak samozřejmou součástí jejich prožívání, že si je běžně neuvědomují. Tato přesvědčení odporují zdravému rozumu i realitě, mají formu vnitřní řeči k sobě a běžné, většinou únosné životní těžkosti si lidi pomocí nich mění na tragédie či nesplnitelné úkoly, které ale současně „nesmějí“ zůstat nesplněné.

Druhá část teoretické části studie mapuje přehled výzkumných zjištění v penitenciární oblasti za posledních 10 let (2000-2010) z pohledu osobnosti odsouzených; zacházení s odsouzenými; psychodiagnostickými metodami, které jsou výzkumně sledovány v penitenciární oblasti; z pohledu psychopatologie odsouzených a dalších oblastí, které byly výzkumně sledovány v tomto kontextu. Jelikož od českých autorů z penitenciární oblasti lze najít v karentovaných časopisech jen práce paní V. A. Polišenské (2009; Polišenská a kol., 2012), považovali jsme za důležité nabídnout jako teoretický vstup do naší zkoumané populace právě tyto práce a jejich výsledky.

Cílem studie bylo zkoumání iracionálních přesvědčení Ellisova typu v souvislostech s osobnostními proměnnými v penitenciárních podmínkách. Studie byla orientována i na rozdíly v těchto oblastech u odsouzených podle druhu trestné činnosti, na rozdíly ve skupinách dle míry iracionálních přesvědčení jako i na kvalitativní a longitudinální pohled do zkoumané problematiky nebo na srovnání dosavadních výsledků na jiných zkoumaných výzkumných souborech v našich podmínkách.

Výzkumné otázky byly následovné:

VO1: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru iracionálních přesvědčení ve srovnání s běžnou populací?

VO1.1: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru bezmocnosti ve srovnání s běžnou populací?

VO1.2: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru idealizace ve srovnání s běžnou populací?

VO1.3: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru perfekcionismu ve srovnání s běžnou populací?

VO1.4: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru externální vulnerability ve srovnání s běžnou populací?

VO1.5: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru negativních očekávání ve srovnání s běžnou populací?

VO1.6: Mají odsouzení signifikantně vyšší míru některých osobnostních proměnných ve srovnání s běžnou populací? Pokud je tento rozdíl signifikantní, kterých osobnostních proměnných se týká?

VO2: Existují signifikantně významné difference v osobnostních proměnných nebo iracionalitě u odsouzených dle jednotlivých druhů trestné činnosti, konkrétně u majetkových a násilných trestných činů?

VO3: K jakým osobnostním proměnným se váže iracionalita Ellisova typu u odsouzených?

VO4: Existují u odsouzených rozdíly vyšší a nižší míry iracionality Ellisova typu v souvislosti s jednotlivými osobnostními proměnnými?

Výzkumný soubor tvořilo 208 odsouzených, z toho 100 bylo odsouzeno za násilnou trestní činnost a 108 za majetkovou trestnou činnost. 52 odsouzených bylo z výzkumného souboru vyloučeno z důvodu nevalidního nebo neúplného vyplnění všech klíčových dotazníkových metod. Šlo o odsouzené muže s průměrným věkem přibližně 30 let, v rozmezí od 18 do 59 let. Většina odsouzených byli svobodní, přibližně jedna pětina byla rozvedená a jen nepatrné procento ženatých. Z pohledu vzdělání byli nejvíc zastoupeni vyučení odsouzení, o něco málo muži se základním vzděláním. Ukončenou maturitu mělo přibližně 6% odsouzených a vysokoškolsky vzdělaní muži byli spíše výjimkou. Přibližně stejný počet mužů, mělo děti a zároveň podobný počet mužů bylo bezdětných. Ve zkoumaném souboru převládali odsouzení, kteří svou trestnou činnost přiznávali. Nejčastěji šlo o muže české národnosti, menší část pak tvořili romští, slovenští odsouzení nebo odsouzení s jinou národností. Z pohledu kriminální zátěže převládali v našem souboru odsouzení poprvé ve výkonu trestu (55,3%). Po druhé až po čtvrté trestaných bylo 36,5% odsouzených a víc než pětkrát ve výkonu trestu bylo 8,2% odsouzených. Co se týče délky trestu, převládají odsouzení v délce trestu od jednoho do dvou let, dále od půl roku do jednoho roku. Další skupinou byli odsouzení v rozmezí trestu od tří měsíců do půl roku a od dvou do tří let. Nejméně zastoupeni byli odsouzení k dlouhým trestům, konkrétně od tří do pěti let (5,8%), nad pět let (4,3%), ale také na velice krátké tresty, tedy do tří měsíců (3,4%).

Mezi *výzkumné metodiky* patřily dva dotazníky, které měřily míru iracionálních přesvědčení a dva osobnostní dotazníky. Informace o trestné činnosti, o kriminální kariéře, délce trestu, ale také o osobní nebo rodinné anamnéze odsouzeného jsme získali z osobního spisu dotyčného, jehož součástí je rozsudek o jeho vině nebo rejstřík trestů. Další informace byly získány z anamnestického rozhovoru, který je součástí psychologického vstupního vyšetření ve věznici.

(1) Inventář iracionálních přesvědčení (IBI – holandské provenience; Koopmans a kol., 1994). Obsahuje 50 položek 5 - ti bodového Likertovho typu (1=silný nesouhlas, 5=silný souhlas). Jednotlivé položky se koncentrují do 5 subškál. Pro ilustraci lze uvést:

- (a) *obavy* („Hodně si dělám starosti kvůli určitým věcem v budoucnosti“),
 - (b) *rigidita* („Člověk by se měl přísně vinit za všechny chyby a zlé činy.“),
 - (c) *vyhýbání se problémům* („Stáhnou se, když mám čelit krizi nebo těžkostem“),
 - (d) *potřeba schválení* („Často mě znepokojuje, co si o mě lidé myslí a jak mě přijímají“)
- a
- (e) *emoční neadekvátnost – emoční misatribuce* (opak tvrzení – „Lidé, kteří jsou nešťastní, si za to obvykle mohou sami“).

Dalším dotazníkem pro měření iracionálních přesvědčení sloužila (2) Škála IPA (Kondáš, Kordačová, 2000; slovenské provenience). Obsahuje 40 položek a 5 volných otázek sloužících ke kvalitativní analýze. Míra souhlasu probandů se vyjadřuje na 5 - stupňové likertové škále a obsahuje 5 následovných faktorů:

- (a) *faktor bezmocnosti* (všechno závisí na osudu a okolnostech);
- (b) *faktor idealizace* (absolutizace potřeby kladných emocí a úplné vyhnutí se citové nepohodě);
- (c) *faktor perfekcionismu* (měli bychom být dokonalí);
- (d) *faktor externální vulnerability* (citlivost na mínění jiných lidí, na vnější vlivy, kterým dotyčná osoba podléhá, na svou „vhodnost“ a adekvátnost) a
- (e) *faktor negativních očekávání* (nelze podcenit negativní vliv vlastní minulosti, citlivého svědomí nebo hrozbu, například nebezpečných nemocí).

Osobnostní proměnné byly zjišťovány (3) *Inventářem stylů a poruch osobnosti* (PSSI; Kuhl, Kazén, 2002; německé provenience – český překlad a úprava J. Švancara). Skládá se ze 140 - ti položek, které respondent posuzuje svým souhlasem nebo nesouhlasem v rozmezí 4 možností. Tvoří ji 14 osobnostních stylů, které ve své krajní poloze odpovídají diagnostickým kritériím poruch osobnosti dle DSM-III-R, případně DSM-IV. Patří mezi ně: (1) sebejistý, sebeprosazující se osobnostní styl a disociální porucha osobnosti, (2) nedůvěřivý styl a paranoidní porucha osobnosti, (3) rezervovaný styl a schizoidní porucha osobnosti, (4) sebejistý styl a úzkostná („vyhýbavá“) porucha osobnosti, (5) pečlivý styl a nutkavá porucha osobnosti, (6) intuitivní styl a schizotypní porucha osobnosti, (7) optimistický styl a rapsodická porucha osobnosti, (8) ctižádostivý styl a narcistická porucha osobnosti, (9) kritický styl a pasivně agresivní, případně negativistická porucha osobnosti, (10) loajální styl a porucha osobnosti vyznačující se závislostí, (11) impulzivní styl a hraniční porucha osobnosti, (12) příjemný styl a histriónská porucha osobnosti, (13) pasivní (klidný) styl a depresivní porucha osobnosti, (14) altruistický styl a porucha osobnosti vyznačující se sebeobětováním. Dotazník vychází ze systémovo interakční teorie osobnosti J. Kuhla.

Dále byl použit (4) Dotazník SPARO (Mikšík, 2001), který také nabízí interakční koncept osobnosti jako dotazník PSSI, je ale postaven na jiném teoretickém pozadí. Tvoří ho 300 položek, na které respondent odpovídá jen v rovině souhlas – nesouhlas. Základní komponenty bazální psychické integrovanosti tvoří KO (kognitivní variabilnost), EM (emocionální variabilnost), RE (regulační variabilnost), AD (adjustační variabilnost). Bazálnější škály obecné variability tvoří jednak PV (obecná hladina psychické/vnitřní vzrušivosti) a jednak MH (motorická, resp. vnější hybnost). Jejich vzájemnou kombinací je pak možné mluvit v zátěžových situacích o různých osobnostních typech. Dotazník SPARO měří i další dimenze osobnosti.

Proceduru výzkumu lze popsat následovně: Výzkumná data byly sbírané jako součást vstupního vyšetření odsouzených při jejich nástupu do konkrétní věznice, která jsou odsouzení povinni absolvovat při nástupu do věznice na oddělení výkonu trestu. Dotazníkové metody byly administrované skupinově (skupina obsahovala maximálně 12 odsouzených), anamnestický rozhovor probíhal individuálně. Sběr údajů byl realizován od dubna 2006 do srpna 2010 ve Věznici Kynšperk nad Ohří a Věznici Praha - Ruzyně. Pro zajištění vnitřní validity výzkumu bylo nutné, aby probandi splňovali jistá kritéria. Například nesměli postrádat dovednost vyplňovat dotazníky, dostačivý intelekt, odpovídající motivaci, přiměřenou míru koncentrace, nepřekročení stanovené hranice lži skóre v dotazníku SPARO, absenci jazykové bariéry a podobně. Informace z nich byly vyhodnocované podle instrukcí autorů dotazníků. Data byla statisticky analyzována programem SPSS pro Windows 11.0.

V druhém kole výzkumu, v kvalitativní části, byla využita obsahová analýza doplňkových otázek dotazníku IPA jako i Nedokončených vět a Životopisu u odsouzených, kteří byli dodatečně vyhledáni vězeňským informačním systémem jako přítomní ve zdejší věznici a souhlasili s účastí na druhé části výzkumu. V tomto směru byly důležité i informace z dosavadního průběhu výkonu trestu, čímž jsme usilovali o poskytnutí nejen kvalitativního pohledu na zkoumanou problematiku, ale i na longitudinální rozměr předkládané studie.

Výsledky výzkumné studie poukázali na signifikantně vysokou míru iracionálních přesvědčení u odsouzených v hrubém skóre Škály IPA ve srovnání s normou ($t=22,78$; $p=0,000$). Odsouzení měli celkově průměrně vyšší míru „iracionality“ o 33,83 bodu ($M=136,75$; $SD=20,69$; norma $M=104,6$; $SD=14$). Z pohledu jednotlivých výzkumných podotázek první výzkumné otázky lze konstatovat signifikantní vztah jen u subškály perfekcionismu ($t=14,51$; $p=0,000$). Opět víc skórovali odsouzení ($M=24,22$; $SD=5,28$) ve srovnání s běžnou populací ($M=18,9$; $SD=4,3$). Z pohledu poznávání tohoto zkoumaného vzorku bylo taky zajímavé, jak se odsouzení liší i v jednotlivých osobnostních proměnných ve srovnání s běžnou populací. Potvrdilo se, že odsouzení jsou specifickým souborem z pohledu osobnosti ve srovnání s normou uváděnou autormi osobnostních dotazníků. Signifikantní rozdíl byl zjištěn u intuitivního až schizotypního stylu osobnosti měřeným dotazníkem PSSI ($t=15,31$; $p=0,000$) a úzkostného prožívání v zátěži měřeným dotazníkem SPARO ($t=15,09$; $p=0,000$) ve prospěch odsouzených.

Z pohledu druhé výzkumné otázky se potvrdil signifikantní rozdíl jen v „iracionální“ subškále emoční neadekvátnosti (dotazník IBI) mezi pachateli podle druhu jejich trestné činnosti ($U=4532$; $p=0,045$). Přičemž pachatelé majetkové trestné činnosti ($M=20,70$; $SD=4,35$) vykazovali větší míru iracionality tohoto typu než pachatelé násilné trestné činnosti ($M=19,79$ $SD=4,34$). Rozdíly v dalších subškálách iracionality nebo osobnostních proměnných nebyly u odsouzených potvrzeny z pohledu druhu trestné činnosti.

Na třetí výzkumnou otázku lze odpovědět tak, že se potvrdil signifikantní vztah mezi iracionálními přesvědčeními u odsouzených v některých osobnostních proměnných (viz tab. č. 1). Konkrétně s úzkostným prožíváním v zátěži; dále jde o spontánní, bezprostřední (B2) nebo spontánní, „bohémské“, nevázané (B1) chování v zátěži; dále na spontánně, iregulovaně impulsivní typ chování (B4) v zátěži a schizotypní styl osobnosti. Vztah iracionality Ellisova typu se prokázal u odsouzených i v souvislosti s prožívajícím obezřetným (C2) nebo prožívajícím depresivním (C4) chováním v zátěžové situaci. Vztahy iracionality Ellisova typu s ostatní osobnostními proměnnými

měřenými dotazníkem SPARO a PSSI se u zkoumaného souboru neprokázali jako signifikantně významné.

Tabulka č. 1: Pearsonův korelační koeficient iracionality s osobnostními proměnnými

Osobnostní proměnné	HS IPA	perfekcionismus	HS IBI
Schizotypní styl osobnosti (PSSI)	,328 P=0,000	,207 P=0,003	,236 P=0,001
SPARO-úzkostnost	,499 P=0,000	,324 P=0,000	,291 P=0,000
A1-B4	-,298 P=0,000	-	-,265 P=0,000
A3-B2	-,448 P=0,000	-,235 P=0,001	-,224 P=0,001
A4-B1	-,422 P=0,000	-,328 P=0,000	-,143 P=0,040
C2-D3	,178 P=0,010	-	,146 P=0,036
C4-D1	-	-	,186 P=0,007

Legenda: HS IPA – hrubé skóre dotazníku IPA; HS IBI – hrubé skóre dotazníku IBI; A1-B4 – v záporné hodnotě převládající iregulovaně impulsivní typ chování v zátěži; A3-B2 – v záporné hodnotě převládající spontánní, bezprostřední chování v zátěži; A4-B1 – v záporné hodnotě spontánní, „bohémské“, nevázané chování v zátěži; C2-D3 - kladné hodnotě prožívající obezřetné chování v zátěži; C4-D1 – v kladné hodnotě prožívající depresivní chování v zátěžové situaci.

Z pohledu čtvrté výzkumné otázky, při rozdělení celého souboru na skupinu s nejnižší a naopak nejvyšší mírou iracionality zkoumaného typu, lze celkově konstatovat, že u odsouzených existují rozdíly mezi vyšší a nižší mírou iracionality Ellisova typu v souvislosti s jednotlivými osobnostními proměnnými. Konkrétně skupina odsouzených s nejvyšší mírou iracionality zároveň dosahuje nejvyšší skóre v osobnostním stylu intuitivní až schizotypní směrem k jejich patologickému skóre, které může dle Kuhla a Kazéne (2002) signalizovat poruchu osobnosti. Prakticky v případě tohoto osobnostního stylu vykazují jejich vysokou (až v patologické rovině) míru i probandi ze skupiny s nejnižší mírou iracionality.

Z pohledu dotazníku SPARO jsou ve všech třech zkoumaných parametrech iracionality signifikantní rozdíly v úzkostnosti, která je u odsouzených ale reálně vysoká i ve skupině osob s nejnižší mírou iracionality. Jde o tendenci prožívat úzkost určité míry a kvality ve specifickém vztahu k anticipačnímu prožívání zátěže. Tedy odsouzení s nejvyšší mírou iracionality zároveň nejvíc úzkostně prožívají zátěž.

U skupiny odsouzených s nejvyšší mírou iracionality převládají osobnostní typy v zátěži popsané v dotazníku SPARO jako vzrušivé, spontánní typy. Konkrétně jde o regulovaně impulsivní B4 typ (HS IPA, HS IBI), bezprostřední typ B2 (HS IPA, perfekcionismus a HS IBI) a hybný, „bohémský“, nevázaný typ osobnosti B1 (HS IPA a její subškály perfekcionismu). Z prožívajících neboli utlumených typů osobností v zátěži se objevuje ve skupině odsouzených s nejvyšší mírou iracionality obezřetný (opatnický) typ C2 (perfekcionismus) a depresivní typ C4 (HS IBI).

Diskuze a závěry

Odsouzení v této studii vykazovali vyšší míru iracionálních kognicí než běžná populace, přičemž některé subškály iracionality vykazovali signifikantně významné rozdíly. Lze uvést hrubé skóre dotazníku IPA a jeho subškálu perfekcionismu. Tedy odsouzení pachatelé trestných činů, jejichž chování se vymyká od běžné společensky a právně uznávané normy, zároveň vykazují odlišnou míru a kvalitu kognitivních obsahů ve smyslu iracionálních přesvědčení. Z pohledu perfekcionismu se jedná o „sklon podávat bezchybný, dokonalý výkon, posuzovat se nadměrně přísně“ (Hartl, Hartlová, 2000, s. 405). Míra zkoumané iracionality dokonce značně převyšuje i míru iracionálních přesvědčení u dříve zkoumaného souboru psychiatricky hospitalizovaných pacientů (Ivanovičová, 2006). Toto zjištění přiznává specifickou pozici penitenciárním klientům a klade důraz na práci s jejich kognicemi, přesvědčeními a postoji, pokud chceme kvalitně a efektivně dosáhnout účelu výkonu trestu. Na tuto skutečnost reflektují i některé programy pro odsouzené, například program „Zastav se, zamysli se, změň se“, které používají prvky kognitivně behaviorální terapie a mají za cíl změnu postojů odsouzených k vlastní trestné činnosti. Bohužel zatím v našich podmínkách neexistuje seriózní studie o případné efektivnosti tohoto, případně dalších podobně konstruovaných programů pro odsouzené, čímž se dostáváme do výrazného skluzu oproti zahraničním výzkumným a aplikačním snahám v penitenciární oblasti. Celkově lze ale uvést, že v péči o odsouzené v České republice, aktivity nebo specifikované programy zaměřené právě na tuto kognitivní složku jsou spíše okrajové než preferované. Z toho důvodu, tato práce přináší podnět k vývoji a praktickému začlenění těchto aktivit do běžného vězeňského prostředí s apelem o zvětšení rozsahu právě zaměřením se na kognitivní proměnné a práci s nimi u odsouzených.

Naše výsledky tedy nekorespondují s dosud zatím, podle našich informací, jedinou studií (Ray a kol., 1982; in Lamontagne, 2000), která by reflektovala podobné směřování a poukazuje na to, že nebyly zjištěny významné rozdíly v míře iracionality u zlodějů, tedy pachatelů jen za majetkové trestné činnosti, ve srovnání s běžnou populací. Na druhou stranu nebyly srovnávané výsledky s pachateli za jinou trestnou činnost.

Perfekcionismus je podle Alberta Ellise vázán k úsilí po dosažení respektu, po oceňování od jiných lidí. Úspěch je pak nerealisticky a neoprávněně postaven na vysokou příčku a „pokud ho člověk nedosáhne, je to katastrofa“. Subškálu perfekcionismu v dotazníku IPA sytí různé položky. Námi zkoumaní odsouzení vykazovali signifikantně vyšší míru perfekcionismu než běžná populace. Perfekcionismus sám o sobě je atributem neurotického spektra duševních nemocí a tento „neurotický“ základ podporuje i vyšší míra úzkostnosti u odsouzených (viz níže). Frekvenční analýzou jednotlivých odpovědí na konkrétní položky perfekcionismu lze říct, že „nejiracionálnější“ pohled měli odsouzení na následující položky: „Většina lidí – kdyby mohla – by se chtěla úplně předělat.“, „Člověk k vlastní spokojenosti bezpodmínečně potřebuje pocít, že to, co udělal, se už lépe udělat nedá.“, „Každý člověk by měl všechno dělat dokonale.“, „Nestojí za mnoho ten, kdo nevěnuje náležitou pozornost našim problémům a těžkostem.“ a „Náš životní partner by nám měl splnit všechny naše přání a touhy.“ Naopak „racionální“ pohled vykazovali odsouzení na následující položky: „Rodiče nic neospravedlňuje, když ze svých dětí nevychovejí co nejdokonalejší lidi.“ a „Je žádoucí, aby každý oceňoval moje klady.“

Ve srovnání s dosavadními výsledky výzkumů, respektive na různých zkoumaných souborech, v oblasti iracionální přesvědčení v našich podmínkách docházíme k závěru, že:

Pachatelé násilné trestné činnosti vykazují nejvyšší míru hrubého skóre dotazníku IPA z dosud zkoumaných výzkumných souborů¹. Naopak nejnižší míru iracionálních přesvědčení dosahují manažeři vyšších řídicích funkcí z oblasti finančnictví. Celkově soubor odsouzených vykazuje nejvyšší průměrnou hodnotu hrubého skóre IPA, za nimi následuje soubor psychiatricky hospitalizovaných pacientů a dále mládež (norma uváděná autory dotazníku IPA pro věkovou kategorii 15 let). Z pohledu subškály perfekcionismu nejvíce skórují odsouzení za majetkovou trestnou činnost, dále za násilnou trestnou činnost, pak psychiatricky hospitalizovaní pacienti a nakonec vysokoškolští studenti. V hrubém skóre dotazníku IBI jsou na první příčce psychiatricky hospitalizovaní pacienti, vysokoškolští studenti a dále paradoxně odsouzení za násilnou trestnou činnost, čímž se potvrzuje specifčnost a odlišné teoretické pozadí této metodiky. Nakonec je potřeba uvést, že jde jen o ilustrativní srovnání, protože jednotlivé soubory nejsou standardizované.

Z pohledu (ne)existence specifické osobnostní struktury pachatelů podle druhu jejich trestné činnosti podporují naše zjištění tvrzení Netíka a Netíkové (1994) o neexistenci těchto specifík. Co se týče osobnostních proměnných, které jsme zjišťovali dvěma osobnostními dotazníky, se neprokázaly žádné významné rozdíly mezi pachateli majetkové a násilné trestné činnosti. Toto zjištění lze jednak vysvětlit velkou různorodostí realizace samotného kriminálního deliktu, ale také velkou variabilitou samotných motivů a pohnutek, které vedou člověka k delikventní situaci. Na jedné straně může stát chladnokrevný jedinec s antisociální poruchou osobnosti, který si libuje v cizí bolesti na druhé straně jinak nenápadný člověk, který se dostal do situace ohrožení vlastního života, případně života někoho blízkého. Z pohledu majetkové trestné činnosti může jít od krádeže kovu a jeho následné zpeněžení jako formy „práce a obživy“ a běžné aktivity v daném společenství až například po mnohamilionové daňové úniky, které si vyžadují úplně jiné osobnostní pozadí a dovednosti.

Druhý argument, který stojí za zmínku a může vysvětlovat neprokázání významných vztahů mezi pachateli násilné a majetkové trestné činnosti může být ten, že kritériem pro určení skupiny násilná nebo majetková trestná činnost byl v našem případě aktuální trestný čin, za který byl člověk odsouzený. Je možné, že člověk aktuálně odsouzený za majetkový trestný čin má ve své minulosti i násilnou trestnou činnost a naopak. Taky nepočítáme s variantou neodhalených a neprokázaných trestných činů, kterou mohou mít odsouzení za sebou.

Jako dalším možným vysvětlením může být rozdílné pojmání násilného trestného činu v právní terminologii, která definuje trestní zákoník a psychologickým pozadím násilného chování. Například Volavka (2002; in Žukov a kol., 2007) rozlišuje agresivní chování na (a) predatorní (například profesionální vražedné), (b) ideologické (etnické vraždění), (c) agrese pod vlivem psychotropních látek (alkoholu, drog), jeho podtypem je impulsivní agrese (bez plánování, bez hmotného zisku, afektivně motivované, bez předchozí přípravy, zcela neplánované, bez adekvátního kognitivního dopadu na jednotlivce či společnost, kde jde často o zcela bezúhonné a vzdělané jedince) a (d) agrese pod vlivem halucinací, bludů a jiných psychotických příznaků. V našem výzkumu jsme tyto psychologické parametry trestného činu nezohledňovali.

¹ Další soubory, na kterých byla zkoumána problematika iracionálních přesvědčení v souvislosti s osobnostními proměnnými jsou odsouzení celkově, pachatelé majetkové trestné činnosti, učitelé základních škol, manažeři z oblasti finančnictví, psychiatricky hospitalizovaní pacienti, vysokoškolští studenti, norma uváděná autory dotazníku celkově, pro dospělou populaci, pro neurotickou dospělou populaci a pro mládež v různých věkových kategoriích.

Za zmínku stojí pouze emoční neadekvátnost, jako subškála iracionality, která jako jediná proměnná z ranku „iracionality“ signifikantně odlišovala odsouzené podle druhu trestné činnosti. Tedy odsouzení za majetkové trestné činy vykazují signifikantně vyšší míru emoční neadekvátnosti než pachatelé násilné trestné činnosti. V tomto smyslu by se dalo uvažovat o spojení emoční neadekvátnosti s nereálným sebeobrazem, který by mohl vést člověka k neadekvátnímu prožívání a reagování na situace vzhledem k jeho kontextu, které pramení z neadekvátního vyhodnocování jednotlivých signálů zvenku. Z vlastní penitenciární praxe lze potvrdit, že odsouzení často vykazují zkreslený sebeobraz, ale také značné tendence k obranným mechanismům, alespoň pokud jde o vysvětlování průběhu konkrétní deliktní události. Zajímavostí je větší míra emoční neadekvátnosti právě u odsouzených za majetkové delikty, což může být podnětem pro další zkoumání v této oblasti.

Frekvenční analýzou jednotlivých položek docházíme k následujícím závěrům: Rozdíl z pohledu nejfrekventovanějších odpovědí byl zachycen u dvou položek subškály **emoční misatribuce** z pohledu druhu trestné činnosti. V jedné položce se víc vyjadřovali odsouzení za majetkové trestné činy neutrálně nebo souhlasem, naopak pachatelé násilné trestné činnosti víc nesouhlasem. Ve druhé položce tomu bylo naopak. Taky se najdou položky, ve kterých obě skupiny shodně odpovídají zároveň silným souhlasem i silným nesouhlasem. A co je neméně důležité, ze statistického pohledu jde o hladinu významnosti ($p=0,045$) této proměnné u odsouzených s odlišným typem trestné činnosti, která je blízka nestatistické hladině.

Z těchto důvodů není tedy úplně jasné interpretační pozadí proměnné emoční neadekvátnosti z pohledu druhu trestné činnosti a výsledky spíš poukazují na velkou variabilitu v obou skupinách odsouzených. K jednoznačnějším výsledkům by mohl přizpět výzkum na větším souboru odsouzených, na specificky tvořeném výzkumném souboru nebo za použití klinických metod.

Iracionální kognice Ellisova typu se u penitenciárních klientů vázaly na několik osobnostních proměnných. Tedy, iracionální kognice souvisí v naší studii mimo jiné, s úzkostností. V kontextu dotazníku SPARO je pojímána jako (Mikšík, 2001, s. 45) „tendence prožívat úzkost určité míry a kvality, pojímána ve specifickém vztahu k anticipačnímu prožívání zátěže, tj. jako jedna ze specifických kvalit mobilizace psychiky. V tomto smyslu jde o postihování aktualizace prožitků úzkosti v situačních kontextech, v jejich dvou rozdílných „signalizačních“ funkcích:

- (1) jednak jako ukazatele intenzity rozvoje difúzního stavu rozvoje očekávání a s ním spojené mobilizace a organizace obranných či adjustačních procesů v psychice a organismu (v souladu s anticipovaným vývojem nejednoznačné situace),
- (2) jednak jako symptomu dezintegrace psychiky, destrukce těchto obranných a adjustačních procesů, narušení psychické rovnováhy obsahem a intenzitou působících podnětů – v závislosti na vykazované intenzitě“.

Iracionalita Ellisovho typu je u odsouzených vázaná tedy na úzkostnost a její jednak mobilizační a jednak desintegrační funkce. Z pohledu námi zkoumaných odsouzených může jít také o symptom jejich adaptace na nové podmínky zdejší věznice, případně celkově na podmínky výkonu trestu u poprvé uvězněných. Z penitenciární praxe lze u některých odsouzených v průběhu času potvrdit pokles míry této osobnostní proměnné. Paralelu lze vidět i v historickém pozadí vytváření konceptu iracionálních přesvědčení, které její autor Albert Ellis zkoumal na pacientech tehdy právě spadajících do neurotického spektra. Tento poznatek by se dal prakticky využít ve vězeňském prostředí, minimálně na nástupním oddělení k práci s odsouzenými na zmírnění

symptomů úzkosti například edukací, relaxační terapií nebo dalšími technikami, které nám psychologická intervence a psychoterapie nabízejí.

Iracionalita se dále statisticky významně váže na vzrušivé, spontánní typy osobnosti jako i na prožívající a utlumené typy, měřené dotazníkem SPARO.

Pro vzrušivý, spontánní typ je „příznačná vnitřní psychická vzrušivost. Základem je spojení vysoké emocionální nabuditelnosti s iregulovaností, spontánní situační reagensí“ (Mikšík, 2001, s. 16). Tento vzrušivý typ se podle autora dotazníku, dále rozděluje na čtyři typy. Pro naše účely jsou důležité tři z nich, které nejvíc souvisely s námi zkoumaným typem iracionálních kognicí. B1 je označen typ osobnosti, který v zátěži ve vazbě na kognitivní variabilitu (zálibu ve změně, zvědavosti) se prosazuje typ hybný, „bohémský“, nevázaný, exhibovaný a vysoce kontaktní, který se pro spontaneitu ve všech komponentách vyžívá v dynamických podmínkách a tam, kde nejsou, je sám stimuluje.

Ve spojení s nízkou kognitivní dynamičností (s neschopností postihovat a zpracovávat dynamičtější komplexy proměnných) lze hovořit o bezprostředním, submisivně jednajícím, resp. bezprostředně se situačním podnětům a tlakům přizpůsobujícím typu, který je označován jako B2. Tento typ osobnosti také souvisí u odsouzených s iracionalitou.

Vysoká emocionální nabuditelnost a kombinace s iregulovaností, spontánní situační reagensí, adjustační rigiditou a nižším kognitivním dynamismem ústí do B4 iregulovaně impulsivního typu osobnosti, který se pro nízkou dovednost postihovat a adekvátně zpracovávat působící proměnné dynamičtější povahy při silném emocionálním prožívání a tíhnutí k bezprostřednímu uvolňování napětí projevuje tendenci k volbě zkratkových schémat úniku ze situačních tlaků a nepřehledných situací, jak uvádí autor dotazníku. Tento typ se také významně váže na námi zkoumanou iracionalitu u odsouzených.

Pro prožívající, resp. utlumený typ je příznačná snížená motorická hybnost, odezva. Nejcharakterističtější je spojení vysoké emocionální citlivosti s anticipační regulací chování či vůbec zbrzděnou akční odezvou. Obezřetný, resp. opatrný, typ osobnosti (C2) je charakteristický tendencí k situačnímu a podnětovému klidu s menším vhladem do dynamických momentů a kontextů a promítá se do ústřední tendence „nenarazit“, vyhnout se konfliktnímu, stresogennímu či jinému vyhocení vztahů s okolím.

Depresivní typ je podle Mikšíka (2001) spíše vázán na tendenci ke stálejšímu životnímu prostředí při nižší schopnosti postihovat všechny situační proměnné a adekvátně je zpracovávat, což více otevírá pole pro tendenci k depresivním prožitkům a přístupům, což může vyústit i v emocionálně blokované cesty kognice.

Iracionální přesvědčení Ellisova typu se v souvislosti s dotazníkem osobnostních stylů PSSI signifikantně vázal na schizotypní styl osobnosti. Ve své běžné míře je označován jako intuitivní styl osobnosti, ve své vyhocené, patologické rovině jako schizotypní. Jde o „zvláštní senzitivitu pro vytušení jevů a možností jednání, ke kterým nelze dospět logickým myšlením ani na základě intuitivní zkušenosti. Mnoho zkušeností, předmětů a osob nabývá emocionálního významu, daleko přesahujícího jejich racionálně zdůvodnitelný obsah. Jedinci s patologickým vystupňováním tohoto stylu často věří neobvyklým jevům, jako je například jasnovidectví, telepatie nebo „šestý smysl“ Tito jedinci působí svým chováním a vnějším zjevem často zvláště nebo excentricky. V sociálních situacích jsou krajně úzkostliví.“ (Kuhl, Kazén, 2002, s. 16) Zajímavým je zjištění, že psychiatricky hospitalizovaní pacienti a vysokoškolští studenti (Ivanovičová, 2004) vykazovali propojenost iracionálních přesvědčení s úplně jinými osobnostními styly, což potvrzuje specifikum penitenciární populace.

Rozdělením zkoumaného souboru na skupiny podle jednotlivé míry iracionálních přesvědčení bylo zjištěno, že u odsouzených existují rozdíly vyšší a nižší míry iracionality Ellisova typu v souvislosti s jednotlivými osobnostními proměnnými. Odsouzení s nejvyšší mírou iracionality Ellisova typu zároveň vykazují vyšší hodnoty v osobnostních proměnných směrem k patologickým hodnotám. Z pohledu druhu trestné činnosti u odsouzených jsou vyšší a nižší míra iracionálních přesvědčení velice diferencovaná a to i v souvislosti od použití konkrétní metodiky pro zachycení jejich míry.

Kvalitativní pohled na konkrétní výpovědi na volné otázky v jednom dotazníku iracionality přinesl spíše víc otázek než vysvětlení jednotlivých skutečností. Srovnáním početnosti obsahových kategorií jednotlivých výpovědí u obou skupin odsouzených (odsouzení s nejvyšší a naopak s nejnižší mírou iracionality) na konkrétní otázky docházíme k následujícím závěrům:

Jelikož odsouzení s nejnižší mírou iracionality zároveň vykazují nižší míru zkoumané iracionality ve srovnání s normou, kterou uvádějí autoři dotazníku, lze se inspirovat jejich odpovědmi směřujícím k vlastní sebereflexi, pozitivnímu zpracování neúspěchu, chybění svobody, práce, vnitřních zdrojů jako je pevná vůle, sebedůvěra nebo sebepoznání a tedy zdůraznění těchto hodnot.

Naopak odsouzení s nejvyšší mírou iracionality zdůrazňovali reflexi vlastních negativních emocí jako je vztek na sebe, zklamání nebo vnější faktory, negativní hodnocení bez dalšího vyjádření nebo bez konkretizace při nečekaném neúspěchu. K úplné životní spokojenosti jim chybí převážně rodina, finance v kombinaci s dalšími materiálními skutečnostmi, hédonistická životní filosofie ve smyslu bezproblémového života; abstraktní hodnoty jako je úspěch, láska, klid, pohoda a vnější faktor štěstí. Nejvíce diskriminující otázkou z pohledu jednotlivých skupin odsouzených byla otázka: „**Co si v duchu říkáte, když prožíváte neúspěch?**“, která navazuje i na terapeutickou strategii, otázkou na konkretizaci nepříjemné situace, ze které se nejlépe vyvozují podstatné skutečnosti směřující ke kognitivně behaviorální analýze a například i k analýze konkrétních dysfunkčních schémat nebo iracionálních přesvědčení. Druhou nejvíce diskriminující otázkou byla otázka: „**Co vám chybí k úplné životní spokojenosti?**“, která se nepřímno ptá i na hodnotový systém dotyčného.

K longitudinálnímu směru dalšího zkoumání vězeňské populace z pohledu míry iracionality bylo zařazeno jen šest odsouzených. Všichni odsouzení byli odsouzeni za násilnou trestnou činnost. Odsouzení s nejnižší mírou iracionálních kognicí se vyznačovali vyšším intelektem, osobnostními charakteristikami jako je psychická stabilita, dobrá seberegulace, anticipaci, nezdolnost. Ve srovnání s odsouzenými s nejvyšší mírou iracionality byli tito odsouzení hodnoceni ze strany vězeňského personálu jako „bezproblémoví“, tedy ti, co plní formální kritéria programu zacházení a jsou jim umožněny různé formy odměn.

Předkládána studie má samozřejmě své limity, které zohledňují i zobecnění těchto výsledků. Na tomto místě lze uvést (a) malý zkoumaný vzorek odsouzených ze dvou věznic jako i nenáhodný výzkumný výběr.

Do zkoumaného vzorku nebyli také zahrnutí (b) negramotní odsouzení, ti, co neměli validní výsledky v osobnostním dotazníku i přesto, že v těchto případech jde o docela zajímavou část vězeňské populace. Vyplňování testů se taky neúčastnili odsouzení, kteří se neuměli soustředit na dotazníkovou baterii, měli lhostejný přístup k vyplňování nebo měli tendenci výsledky zkreslovat. Výzkumný vzorek neobsáhl ani cizince z různých koutů světa, kteří jsou také součástí této populace. Z tohoto pohledu lze výsledky studie zobecnit jen na jistou „lepší“ výseč vězeňské populace.

Z pohledu zkoumání odsouzených lze polemizovat i nad (c) statusem odsouzený, protože jistá část odsouzených právě o této skutečnosti diskutuje, případně prezentuje svou nevinu v konkrétních deliktích událostech. V případě nespravedlivého odsouzení by tito jedinci nespádali do populace odsouzených, tím by se údaje značně zkreslovaly a výrazně by narušovaly ekologickou validitu výzkumu. V tomto případě jsme se drželi objektivního, tedy tvrdými daty z rozsudku, a předpokládali jsme, že rozhodnutí soudu je spravedlivé.

Z výzkumného hlediska by do budoucna mohl výzkum v penitenciární oblasti mapovat osobnostní pozadí odsouzených za konkrétní trestné činy, což je důležité k profilování pachatelů a třeba další cesty, jak případně potvrdit nebo vyvrátit hypotézu o neexistenci specifického osobnostního profilu u jednotlivých druhů trestné činnosti. Dalším podnětem by mohlo být i zkoumání jednak iracionality a jednak penitenciárních klientů spíše za použití kvalitativní metodologie. Tím by se mohly víc odbourat jejich obranné mechanismy a tento typ výzkumu by mohl nabídnout doplnění komplexnějšího obrazu o specifčnosti iracionálních kognicí u odsouzených a to třeba i těch méně gramotných. Pro praxi a prevenci kriminálního chování tato výzkumná sonda nabízí výzvu zohledňovat specifika myšlení kriminální populace a na ně přímo navázat programy pracující právě i s touto kognitivní složkou osobnosti, která má u penitenciárních klientů podstatné zastoupení. Případně v souladu se zjištěními lze v konkrétní situaci zmapovat, jestli u dotyčného odsouzeného nebude účelnější stavět psychoterapeutické cíle na práci s naznačenými iracionálními přesvědčeními, postojem k sobě, k trestné činnosti, na relaxační, KBT terapii nebo na dalších přínosných psychoterapeutických prvcích. Samozřejmě jen v případě, že to konkrétní podmínky věznice umožňují.

Pro praxi a prevenci kriminálního chování tato výzkumná sonda nabízí výzvu zohledňovat specifika myšlení kriminální populace a na ně přímo navázat programy pracující právě i s touto kognitivní složkou osobnosti, která má u penitenciárních klientů podstatné zastoupení. Případně v souladu se zjištěními lze v konkrétní situaci zmapovat, jestli u dotyčného odsouzeného nebude účelnější stavět psychoterapeutické cíle na práci s naznačenými iracionálními přesvědčeními, postojem k sobě, k trestné činnosti, na relaxační, KBT terapii nebo na dalších přínosných psychoterapeutických prvcích. Samozřejmě jen v případě, že to konkrétní podmínky věznice umožňují.

Literatura

- Hartl, Hartlová. (2000). Psychologický slovník. Praha: Portál.
- Ivanovičová, M. (2004). Iracionálne presvedčenia a teória interakcií osobnostných systémov: Komparačno-korelačná štúdia. Diplomová práca. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave.
- Ivanovičová m. (2006). Miera iracionálnych presvedčení v súvislosti s osobnostnými premennými. Rigorózná práca. Praha: Katedra psychológie Filozofická fakulta UK Praha.
- Ivanovičová, M., Kordačová, J. (2007). Zisťovanie miery iracionality škálou IPA a škálou IBI: overovanie ich reliability a súbežnej validity. Československá psychologie, 5, 517-529.
- Ivanovičová, M. Gröpel, P. (2009). Iracionálne presvedčenia a spokojnosť so životom: Korelačná štúdia. Československá psychologie. 1, 84-91.
- Kondáš, O. a kol. (2002). State z klinickej psychológie. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.

- Kondáš, O., Kordačová, J. (1998). Iracionalita – stručný prehľad doterajších metodík. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 33, 2, 143-150.
- Koopmans, P. C., Sanderman, R., Timmerman, I., Emmelkamp, M. G. (1994). The Irrational Beliefs Inventory (IBI): Development and Psychometric Evaluation. *European Journal of Psychological Assessment*, 10, 1, 15-27.
- Kordačová, J. (1994a). Poznávanie, iracionálne kognície a možnosť využitia racionálne – emočného prístupu v stratégii zvládania. In: Ruiselová, Z., Ficková, M., (Ed.). *Poznávanie a zvládanie záťažových situácií*. Bratislava: ÚEPs SAV, 49 – 67.
- Kordačová J. (1994b). Irrational beliefs, logical thinking and reasoning. *Studia psychologica*. 36, 3, 1967-174.
- Kordačová J. (1995). Coping strategies in internal dialogue. *Studia psychologica*. 37, 3, 202-204.
- Kordačová J. (2001). Irrational idealization and symptoms of maladjustment in adolescents. *Studia psychologica*. 43, 4, 331-337.
- Kordačová J. (2003). Irrationality and manifestations of fear and anxiety in a sample of slovak adolescents. *Studia psychologica*. 45, 4, 345-355.
- Kuhl, J. & Kazén M. (2002). *PSSI-Inventár stylů osobnosti a poruch osobnosti*. (Manuál). Preložil a upravil J. Švancara, Praha: Testcentrum.
- Macková, Z. (1988). Racionálno-emozívne prežívanie žiakov III. ročníka ZŠ vo vzťahu k čítaniu. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 23, 3, 227-238.
- Mikšík, O. (2001). *Zjišťování bazální struktury a dynamiky autoregulace, integrovanosti a psychické odolnosti osobnosti dotazníky SPARO, BAROM, IHATRNAS*. Manuál. Praha: Diaros.
- Možný, P. (2002). Racionálně emoční behaviorální terapie Alberta Ellise. Re: <http://www.tigis.cz/PSYCHIAT/SUPL0401/19.html> (2002-05-02).
- Polišenská, V. A. (2009). Popis osobnosti pachatele trestného činu vloupání dle Cloningerova dotazníku temperamentu a charakteru. *Československá psychologie*, 53, 6, 545-555.
- Polišenská, V. A., Koubalíková, S., Borovanská, M. (2012). Intelligence a agresivita pachatelů majetkové trestné činnosti. *Československá psychologie*, 56, 6, 574-583.
- Ray, J. B., Solomon, G. S., Doncaster, M. G. & Mellina, R. (1983). First offender adult shoplifters: A preliminary profile. *Journal of Clinical Psychology*, 39 (5) 769-770.
- Rokach, A. (2001). Criminal Offense Type and the Causes of Loneliness. *The Journal of Psychology*, 135 (3) 277-291.